Ольга Ковалевська

ОБРАЗ МАЗЕПИ В ТВОРАХ ОЛЕКСАНДРА ОРЛОВСЬКОГО ТА ВАЦЛАВА ПАВЛІШАКА

Серед значної кількості відомих постатей національної історії знайдеться зовсім небагато тих, чий образ був би таким популярним в мистецтві різних країн протягом чотирьох століть, як образ Мазепи. Відомі дослідження в галузі іконографії цієї постаті (тобто в галузі опису та вивчення різноманітних зображень певної особи в творах живопису й скульптури) майже не торкалися проблеми відображення даного образу в польському малярстві[1]. Залишаючи осторонь проблему пошуку автентичного зображення українського гетьмана, зосередимо свою увагу на поширенні в живописі так званих "мазепинських сюжетів", а також на особливостях їхнього втілення польськими художниками.

Перш за все слід нагадати історико-поетичний зміст цих сюжетів. Історія їх походження уходить корінням у XVII ст., коли молодий український шляхтич Іван Мазепа перебував на службі у польського короля Яна Казимира. Так сталося, що будучи покойовим короля, Мазепа довів до його відома участь одного з придворних - Яна Хризистома Пассека - в антиурядовій змові конфедератів. Це призвело до виникнення конфлікту між двома шляхтичами, які дійшли до того, що навіть оголили в присутності Його Величності свою зброю. Цей злочин міг потягнути за собою щонайменше віддалення від двору. Однак конфлікт вдалося владнати. Мазепа залишився при королеві, а Пассеку довелося піти на примирення з "гоноровитим козаком" заради збереження свого життя та свободи.

Помститися за таке приниження Пассеку вдалося набагато пізніше та в зовсім неочікуваний спосіб. В той самий час, коли Мазепа розпочав активно будувати свою політичну кар'єру в Україні, Пассек працював над своїми мемуарами, де, між іншим, описав "любовні пригоди" молодого Мазепи при королівському дворі. Зокрема, йшлося

про те, як молодий покойовий, закохавшись у польську шляхтянку, яка була заміжня, почав таємно до неї навідуватися. Коли про це довідався чоловік, він вирішив жорстоко помститися ловеласу. Мазепу заманили у пастку, схопили, роздягнули, прив'язали до дикого коня і пустили крізь терен навпрост. Цей переляканий кінь нібито і приніс напівживого юнака в українські степи, до запорожців. Саме ця любовна пригода зі скандалом стала основою багатьох легенд про Мазепу, які з часом перетворилися на найбільш поширені сюжети в літературі та мистецтві XVIII-XIX ст.[2]

Зовнішнім фактором, який посприяв розповсюдженню окресленої тематики в поезії, живописі та музиці, став новий ідейно-художній напрям європейської та американської культури, що сформувався після поразки Великої французької революції 1789-1794 рр. Цей напрям, особливе світобачення та художня манера отримали назву *романтизм*, хронологічно охопивши кінець XVIII - першу половину XIX ст.[3] Він став відбиттям розчарування суспільства у філософії Просвітництва, результатом рефлексії над раціоналізмом та механіцизмом естетики класицизму.

Для цього напряму характерною була загострена увага до внутрішнього, духовного світу людини. Романтизм розкривав небачені раніше можливості і ставив проблеми, значно масштабніші за своєю гуманно-соціальною суттю, ніж це було за попереднього часу. Романтиків цікавила не звичайна людина, а виняткові характери у надзвичайних обставинах. Романтичний герой повинен був переживати бурхливі почуття, всесвітню жалобу, прагнути досконалості та мріяти про недосяжнє. Основою романтичного ідеалу виступала духовно-творча свобода особистості, культ сильних пристрастей та поривів, зацікавлення національною культурою і фольклором. Через це романтики не шукали прототипів для своїх творів в античності. Завдяки їм знову заговорили герої національних легенд, епосів та історичних пісень, чиї імена були огорнені легендарною славою борців за волю.

Романтизм більш яскраво проявився в живописі та графіці. Найпослідовніша школа романтичного мистецтва склалася у Франції. До неї, зокрема, належали художники Т. Жеріко, Е. Делакруа, Ж. Мі-

шель, а також скульптори Ф. Рюд, А. Л. Барі. Звертаючись до творів Данте, Шекспіра, Байрона, Сервантеса, Гьоте, французькі романтики знаходили образи для власних творів в особистостях з сильним, пристрасним характером і зображували їх під час найбільшого напруження духовних сил. Характерним мотивом їхньої творчості була близькість людини і природних стихій, розпал пристрасті та боротьба людського духу проти реалій оточуючого світу. Тому не дивно, що саме французькі художники-романтики одними з перших звернули увагу на "мазепинські" сюжети і подали їх у романтичній інтерпретації. Перш за все це стосується двох праць Л. Булянже - "Муки Мазепи" (картина переховується в музеї міста Руана у Франції) та "Мазепа", яка знаходиться в Національній Бібліотеці в Парижі. Обидва полотна Булянже надихнули В. Гюго на написання поеми "Мазепа". Пізніше, на замовлення російського імператора Миколи , інший французький художник - Горацио Верне, - виконав гравюру "Мазепа серед вовків", яка до сьогодні зберігається в Авіньонському музеї. Є роботи, присвячені молодому Мазепі, у таких відомих художників, як Ежен Лямі, Ежен Делакруа, Теодор Жеріко, Теодор Шасеріо.

Ідеї французьких романтиків набули широкого розповсюдження в культурах інших країн, зокрема, Польщі, звідки і походили легенди про Мазепу. Незважаючи на складні та несприятливі зовнішньополітичні обставини розвитку польського мистецтва наприкінці XVIII - в першій половині XIX ст., польська романтична школа була досить потужна. У її витоків стояв Ян Пьотр Норблін (Jan Piotr Norblin[4], 1745-1830), який народився в Бургундії, а пізніше у 1770 р. переїхав до Польщі і оселився в Варшаві. Працюючи на замовлення короля та польських магнатів, Норблін натрапив в бібліотеці відомих варшавських колекціонерів Красінських на якийсь портрет, з якого пізніше ним була зроблена гравюра, що дала початок так званому "польському" типу портретів Мазепи. Сам майстер після виконання гравюри більше не повертався до цього образу, однак найвірогідніше, що саме під його впливом до цього образу і до цієї тематики, яка цілком відповідала духові романтизму, зверталися його учні та послідовники. Одним з них був відомий польський художник Олександр Орловський (Orłowski, 1777-1832).[5]

Орловський народився у Варшаві, але згодом його батьки переїхали до Шедльців (Siedlcy), де тримали постоялий двір. Одного разу на тому подвір'ї затрималася Ізабелла Чарторийська, завдяки протекції якої юний Олександр потрапив на навчання до Норбліна. У майстерні художника він перебував з перервами (зокрема, брав участь у повстанні Тадеуша Костюшко 1794-1795 рр.) протягом 1793-1802 рр. Вже в той час Орловський займався малюнком, олійним живописом, мініатюрою і графікою, поглиблюючи свої знання під час студій у мініатюриста Лессера, графіків Бартоломія Фолино та Баччареллі. Цей період творчості художника характеризувався перш за все появою значної кількості творів, де були відображені типи повстанців та батальні сцени. Однак з'явилося і багато пейзажних та жанрових картин, в яких відчувався безпосередній вплив його вчителя - Норбліна. Близько 1799 р. Орловський виконував малюнки та карикатури для князя Юзефа Понятовського в його палаці Під Бляхою (Pod Blachą). Крім того, польські біографи Орловського стверджують, що художник працював в маєтку Ю. Понятовського Яблонево під Варшавою, а також в маєтках князів Радзівілів - "Аркадії" та Неборові.[6] У 1802 р. О. Орловський переїхав на постійне місце проживання до Петербургу. Невдовзі він став придворним художником великого князя Костянтина Павловича, виконував для нього ескізи обмундирування і мешкав в його резиденції в Мармуровому палаці. Крім того, Орловський працював і для імператора Олександра І. 1809 р. художник представив до Петербурзької Академії мистецтв картину "Бівуак козаків" ("Odpoczynek kozaków"), за яку отримав звання академіка. Однак близьких контактів в академічному середовищі Орловський не мав. Натомість він користувався широкою популярністю серед представників російської інтелігенції, які прагнули демократичних змін у суспільстві, підтримував контакти з поляками, що прибували з Польщі до Петербургу. О. Орловський був близько знайомий з О. Пушкіним та А. Міцкевичем, які присвятили художнику по кілька строк у своїх творах "Руслан і Людмила" та "Пан Тадеуш". З 1816 р. митець зайнявся літографією. Він був першим, хто працював у цій техніці в Росії. Крім того, художник вважається засновником жанру шаржу та політичної карикатури в російському живописі початку XIX ст.

Творчий доробок О. Орловського виявився величезним. Це понад 2 тисячі малюнків, акварелей, гуашей, картин, виконаних у різних жанрах, що зберігаються у Національних музеях Варшави та Кракова, Зібранні Оссолінеуму у Вроцлаві, Державному історичному музеї у Москві, Державній Третьяковській картинній галереї, Державному Ермітажі та Державному музеї образотворчого мистецтва імені О. С. Пушкіна у Санкт-Петербурзі, Державному Російському музеї.

Серед полотен, виконаних Орловським в романтичній манері[7], є одне, про яке довгий час не прийнято було згадувати. Це картина "Мазепа", виконана, найвірогідніше, у середині 20-х рр. XIX ст.[8] На сьогоднішній день картина знаходиться в експозиції Полтавського художнього музею, куди потрапила у 1950 р., на підставі рішення Дирекції художніх виставок України, з X-тої художньої виставки для поповнення радянського відділу музею[9]. Робота має розмір 62,5 х 76 см, виконана олією і має інвентарний номер Ж-184. У 1957 р. вона експонувалася на персональній виставці, присвяченій 180-м роковинам О. Орловського у Варшаві. Картина надзвичайно цікава як з точки зору втілення стилю, так і з точки зору індивідуальної інтерпретації автором легендарного сюжету.

Глядачеві перш за все кидається у вічі живописність картини. Уважно придивляючись до неї, він захоплюється її настроєм та розпалом емоцій: почуттям тривоги, яке викликає передгрозовий стан природи, темне небо, сильний вітер, що нахиляє гілля старого дерева, хижі птахи, які відчувають можливу здобич, та перелякані дикі коні. Композиційним центром картини виступає виснажений білий кінь з прив'язаним до спини Мазепою. Кінь падає на бік, з острахом озираючись на диких коней, що його оточують. Орловський протягом життя не лише серйозно захоплювався анатомією коней, але й любив їх. Тому на картині ми можемо спостерігати і професійно виконану пластику рухів цих шляхетних тварин, і їхні емоції: страх, цікавість, співчуття. Незважаючи на емоційне напруження, яким переймається глядач у перші хвилини, загальне враження від картини залишається позитивним. Цьому не в останній мірі сприяє її особлива енергетика та закладене у зміст підсвідоме розуміння, що схоплена і відображена

автором мить - це момент звільнення для головного героя, це свобода, яка гарантує йому життя. Саме ця ідея свободи, перемоги людського тіла над жорстокими обставинами сьогодення і людського духу над природною стихією, що апріорі непідвладна людині і є джерелом земного лиха та катастроф, є головним лейтмотивом картини художника.

Виступаючи в даному випадку типовим представником романтичного напряму в польському живописі, Орловський дав серйозний поштовх для поширення романтичних сюжетів у творах своїх учнів та послідовників.

Як стверджував відомий знавець польського малярства Тадеуш Добровольський, творчість Яна Пьотра Норбліна, Олександра Орловського, Пьотра Михаловського та Януарія Суходольського заклала ті основи, на яких виникла та розвинулась видатна плеяда польських художників, які плідно працювали в різних жанрах живопису, але найбільш активно в жанрах історичної картини, батального та жанрового живопису. До цього кола належали такі видатні майстри пензля, як Юліуш Коссак, Ян Матейко, Юзеф Брандт, Вацлав Павлішак[10]. Їх усіх об'єднувала не лише приналежність до однієї національної художньої школи. По-перше, наслідуючи традиції Норбліна та Орловського, вони забезпечували наступність цих традицій від старшого покоління до молодшого через навчання та безпосереднє спілкування одного з одним. По-друге, їх пов'язувало особливе ставлення до історії Польщі XVII ст. і до подій, що точилися на східних кресах давньої Речі Посполитої. Художники були переконані, що саме південно-східним землям був притаманний особливий, охоплений романтикою стиль життя, обумовлений так званою "широкою натурою кресовою"[11]. Тому цілком зрозумілим є те, що атмосфера романтизму була присутня у творчості всіх згаданих художників: від полотен Орловського, що стали класикою стилю, до творів Павлішака, виконаних вже у неоромантичному дусі.

Вацлав Павлішак (Wacław Pawliszak, 1866-1905) народився 1866 р., будучи, таким чином, наймолодшим з вищезгаданої плеяди митців. Він відомий у Польщі як художник-баталіст, рисувальник, ілюстратор. Ще дитиною Вацлав вчився малюванню у В. Герсона у варшавському класі малюнку, а вже у чотирнадцять років вступив

на навчання до Краківської Академії мистецтв (Szkoła Sztuk Pięknych). Згодом талановитий хлопець став найулюбленішим учнем Я. Матейка, а з часом продовжив навчання у Ю. Брандта в Парижі. Протягом життя Павлішак постійно мешкав у Варшаві, але багато подорожував, особливо на Схід, в який, завдяки впливу вчителів був "закоханий до фанатизму". Художник багато малював різноманітні пейзажі, але більше захоплювався історичними та батальними сценами з часів польських війн XVII ст. Крім цього, працював над портретами польських королів (Poczet królów polskich), ілюстрував часописи та книжки, зокрема, віденське видання "Тисяча і одна ніч" ("Baśni tysiąca i jednej nocy"). На жаль, невблаганна доля відвела йому для творчості небагато часу. У 1905 р. художник трагічно загинув від руки скульптора К. Дуніковского.

На відміну від О. Орловського, чиї роботи зберігаються у різноманітних музеях Польщі, України та Росії, творів В. Павлішака в національних музейних збірках налічується небагато, в основному вони переховуються у приватних колекціях. Зокрема, відомо, що понад 50 його картин та кілька десятків ескізів зберігалося у приватній колекції Антоні Пеха (Antoni Pech). Пізніше ця колекція перейшла у власність Національного музею у Варшаві. Саме в такий спосіб картина "Мазепа", разом із іншими працями художника, потрапила до фондів найбільшої скарбниці польського малярства, де знаходяться і нині. Робота виконана олією, розмір полотна - 59 х 110 см, інвентарний номер - MP 786 MNW /d. 128037/. Оригінал, найвірогідніше, був створений у 1885 р. З 1946 р картина переховується у фондах музею[12].

Сюжет картини той самий - дикий кінь несе прив'язаного до крупа молодого Мазепу, але втілення цього сюжету трохи інше. Перед нами поле, де височіє чагарник, що безжалісно ранить молоде тіло. Чорний кінь швидко мчить, ніби намагаючись врятуватись від зграї хижих птахів, що вже бачать свою жертву і відчувають запах крові. Заходить сонце і вітер прикриває його останні відблиски розметаними хмарами.

Кольорова гамма картини Павлішака значно світліша, ніж у Орловського, але емоційний настрій зовсім інший. Якщо у центрі

композиції Орловського ми бачимо людину, що бореться, і саме в цьому полягає сенс її життя, то у Павлішака це скоріше демонстрація приреченості, погодження з вироком долі. Розглядаючи картину, ми розуміємо, що автор не залишає нам шансу однозначно домислити щасливий фінал і сподіватися на здобуття героєм жаданого звільнення. Що чекає на нього попереду? Що сильніше: сила провидіння чи сила людського духу? Не відомо...

Крім цієї специфіки відображення вже добре знаного сюжету, слід звернути увагу ще на одну деталь. На картині Орловського ми бачимо перед собою образ абстрактного головного героя, який нічого спільного не має з зовнішністю історичного прототипу (для автора в цьому не було потреби). Що ж стосується картини Павлішака, то тут вже відчувається вплив реалізму, притаманного живопису другої половини XIX ст. З певною долею вірогідності можемо припустити, що, приступаючи до роботи над образом, художник досконало вивчив усі доступні йому зображення Мазепи, у тому числі й ті, що вважалися за портрети реальної історичної особи. Через це образ вийшов реалістичним, з характерними рисами обличчя, як-то: високий лоб, довгий прямий ніс, невеликі вуса на "козацький" манер та темне коротке волосся.

Проаналізувавши основні ідейні засади розвитку мистецтва доби романтизму, особливості творчості обох художників, їхню систему цінностей та фахових зацікавленостей, можемо зробити висновки щодо мотивів, які привели обох художників до образу Мазепи, і зрозуміти особливості його інтерпретації. Отже, Мазепа як герой легенд та романтичних поем - це молода людина, що закохана. Сила того кохання засліплює йому не тільки очі, він згоден заради цього кохання забути про будь-які норми моралі, людські та Богові закони. Але так не може тривати довго. Мазепу скарано за злочин, і обрана форма покарання надто жорстока; він мусить вмирати довго, страждаючи не тільки від сильного фізичного болю, але й від мук сумління, думаючи про ті муки, які чекають на його кохану. Незважаючи на все це, Мазепа мусить боротися. Перш за все боротися за своє життя з природною стихією, у порівнянні з якою людська сила і воля надто слабкі, а водночас боротися за своє майбутнє, яке

поки покрито таємницею. Все це є предметом зацікавлення митців доби романтизму: великі почуття, страждання, бурхливі емоції та пориви, найкращі і водночас потаємні, тіньові сторони людської душі, можливість одночасно побачити високе та низьке, трагічне та комічне, реальне та фантастичне. У даному випадку ми бачимо унікальне співпадіння змісту сюжету, що вчасно з'явився на світ, ідейного підґрунтя, на яке він міг бути привитий, та художніх засобів передачі образу. Для порівняння: сюжет справжнього кохання старого гетьмана та його молодої хрещениці Мотрі був менш привабливим для художників-романтиків, через переважаючий реалізм подій, через відмову в кінцевому випадку від цього кохання, від боротьби за нього, а також через суцільну поразку героя і як людини, і як політичного гравця.

Обидві описані картини відомих польських художників мають неабияку мистецьку та естетичну цінність. Кожна з них є певним етапом творчості її автора і дає дещо відмінне одне від іншого трактування відомого романтичного сюжету. Для художників немає особливого значення, ким є той Мазепа як історична особистість, чи ким він стане в майбутньому. Для них - це легендарно-героїзований образ, який вони наповнюють власним змістом, у відповідності до вимог стилю, жанру, внутрішніх переконань, відчуттів та емоцій. Власне, в цьому і полягає відмінність презентації образу Мазепи в творах художньої літератури та мистецтва, від того, яким постає гетьман Іван Мазепа як реальна історична постать в джерелах та історіографії.

Останнє, на що слід звернути увагу, полягає у тому, що серед десятків інших образів, гідних відтворення в мистецьких творах, Мазепа - єдиний, кому присвячено понад 20 поетичних та прозових творів, авторами яких були Дж. Байрон, В. Гюго, Ю. Словацький, О. Пушкін, В. Сосюра, Ф. Булгарін, Г. Асакі, Б. Лепкий та інші; понад 25 гравюр та малюнків, найбільш відомі з яких належать І. Мигурі, І. Щирському, Д. Галяховському, Л. Тарасевичу, М. Бернігероту; близько 10 мальованих портретів; понад 10 полотен відомих європейських художників - А. Деверія, Л. Булянже, Г. Верне, Т. Жеріко, Е. Делакруа, Є. Харпентера, Г-Л. Леві, твори відомих композиторів - П. Чайковського, Ф. Ліста, П. Сокальського, а також кілька театральних постановок.

Отже, маючи на увазі загальну репрезентацію образу Мазепи не тільки в мистецтві, проаналізувавши особливості його відбиття в польському малярстві XVIII-XIX ст., можна переконливо стверджувати, що він є одним з найкращих, змістовних та яскравих у втіленні Олександра Орловського та Вацлава Павлішака.

---

[1] Грушевський М. До портрета Мазепи // ЗНТШ. - Т.92. - Львів. - 1909. - С. 246-248; Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. - Т.94. - Львів. - 1910. - С. 162; К портрету гетмана Ивана Мазепы // Киевская старина. - 1886. - № 12. - С. 757-762; Мацьків Т. Гравюра І. Мазепи з 1706 р. // Український історик. - Т. XII. - Ч. 1-2. - 1966. - С. 69-72; О портретах Мазепы // Киевская старина. - 1883. - С. 594-596; Січинський В. Гравюри Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа. Зб.статей. - Т. 1. - Варшава, 1938. - С.154-155; Іл.; Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. - 1882. - С. 603-604; Фендрик Л., Янович О. Гетьман у портретах // Криниця. - 1995. - № 1-3. - С. 98-102; Цимбалистов А. Еще о портрете Мазепы // Киевская старина. - 1887. - № 2. - С. 370-372; Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. - Т. 94. - 1910. - С. 162.

[2] Каманин И. Мазепа и его "Прекрасная Елена" // Киевская старина. - 1886. - № 11. - С. 522-535; Пеленська Х. Польська легенда про Мазепу // Віднова. - 1985. - Ч. 3. - С. 79-86; Мацьків Т. Легенда і правда про Мазепу // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: У 3-х вип. - Вип. 3. - К., 1993. - С. 122-127.

[3] Современный словарь-справочник по искусству / Науч. ред. и сост. А. А. Мелик-Пашаев. - М., 2000. - 816 с.

[4] Справжнє ім'я - Жан Пьєр Норблін де ла Гурден (Norblin de la Gourdaine).

[5] Ацаркина Э.Н. Александр Осипович Орловський (1777-1832). - М., 1971. - 210 с.

[6] Там само. - С. 24.

[7] "Козак-вершник" (1807); "Загін уральських козаків зі списами" (1808); "Козак на білому коні", "Польський вершник" (1809); "Озброєний козак на неспокійному коні", "М. І. Платов" (1812-13); "Портрет М. І. Кутузова" (1812-1813); "Портрет А. П. Ланського" (1813) та інші.

[8] Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. Каталог виставки 21.VI - 24.VIII. 2003, м. Львів, Львівська галерея мистецтв. - К., 2003. - 64 с.

[9] Акт Дирекції художніх виставок України від 7 вересня 1950 р. за підписом завідуючої фондами Богуславської Ф. Ї.

[10] Dobrowolski T. Malarstwo polskie. - Wrocław., 1989. - 402 s.

[11] Zielińska J. Juliusz, Wojciech, Jerzy Kossakowie. - Warszawa, 1998. - S. 9.

[12] Macyszyn J. Tradycje orężne w batalistyce Wacława Pawliszaka. - Warszawa, 1999. - 56 s.